विंशशताब्दिकं महाकाव्यं पाण्डवविक्रमम्: एकं विहङ्गावलोकनम्

डॉ. सुबोधकुमारनन्दः

सहाचार्यः, संस्कृतविभागः, घाटालरवीन्द्रशतवार्षिकीमहाविद्यालयः

घाटालः, पश्चिममेदिनिपुरम्, पश्चिमबङ्गः, ७२१२१२

कविपरिचयः

स्वाधीनोत्तरबङ्गदेशे ये केचन संस्कृतभाषायां काव्यनाटकादीनि विरच्य आत्मनः स्वातन्त्र्यं प्रतिष्ठितवन्तः तेषु अन्यतमः आसन् पश्चिमबङ्गस्य चव्विशपरगणान्तर्गतस्य भाट्टपल्लीनिवासिनः बहुशास्त्रनिष्णातस्य गुणिगणाग्रगण्यस्य नानादर्शनकाव्यतन्त्र-परमाचार्य्यस्य पञ्चाननतर्करत्नस्य ज्येष्ठपुत्रः श्रीमन्तः श्रीजीवन्यायतीर्थपादाः। येषामाविर्भावकालः आसीत् १८९३ खीष्टाब्दीयजानुयारीमासस्य षड्विंशतिदिनाङ्कः। यथा एते आधुनिकशिक्षाव्यवस्थामाश्रित्य B.A., M.A. प्रभृत्युपाधिं प्राप्तवन्तः तथैव भारतीयप्राचीनपद्धतिमाश्रित्य काव्य-व्याकरण-न्यायादिविद्यामधीत्य तीर्थमुपाधिं लब्धवन्तः। एते खलु कलिकताविश्वविद्यालये २९-वर्षं यावत् अध्यापकजीवनं समाप्य भाट्टपल्लीसंस्कृत-महाविद्यालये अध्यक्ष्यचराः आसन्। सारस्वतसाधनायाः निदर्शनरूपेण तेन राष्ट्रपतिपुरस्कारः (१९६८) प्राप्तः। सम्पूर्णानन्द-संस्कृत विश्वविद्यालयपक्षतः प्रयागविद्वान्समाज-पक्षतश्च महामहोपाध्यायोपाधिः, वर्धमानविश्वविद्यालयतः सम्मानसूचकं डि.लिट् इत्युपाधिः, विश्वभारतीशान्तिनिकेतनपक्षतश्च देशिकोत्तमोपाधिञ्च अलभन्त। एतान् विशेषोपाधीन् विहाय आधुनिकसंस्कृत-कविमार्तण्डः श्रीजीवन्यायतीर्थो बहुभिः उपाधिभिः विभूषितः।

महाकवेः सारस्वतसाधनकालं सुदीर्घम्। अस्मिन् काले न्यायतीर्थपादाः अनेकानि दृष्य-श्रव्यादीनि काव्यानि विरचितवन्तः। तासु कृतिषु पाण्डवविक्रमं नाम एकमद्वितीयं महाकाव्यम् 'एकचन्द्रः तमो हन्ती'ति न्यायेन बङ्गदेशे आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये विराजते। समालोचिकायाः ऋता चट्टोपाध्यायमहोदयायाः मते भारवि-माघ-श्रीहर्षादयः कवयः यथा एकैकं महाकाव्यं विरच्य अमरतां प्राप्तवन्तः तथैव न्यायतीर्थोऽपि अनेन यास्यतीति[1]। काव्यमिदमष्टादशसर्गैः १५००श्लोकैश्च समृद्धम्।

---

[1] क. 20th century Sanskrit literature-Rita Chattopaadhyaaya (page no 311)
ख. श्रीजीवन्यायतीर्थेर् सारस्वत साधना, ऋता चट्टोपाध्याय,(पृ१-४)
ग. आधुनिक संस्कृतनाटक, द्वितीय भाग (पृ. ८२२)
घ. श्रीजीवन्यायतीर्थेर् सारस्वत साधना, पृ ४।

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

राजशेखरस्य मते काव्यस्य एकः रचनाप्रकारः अस्ति परिकरबन्धेति। अनया रचनापद्धत्या कविः मूलविषयः एकत्वेपि चतुर्पार्श्वं बहुदूरवर्ती परिकरबन्धः रचनां कृत्वा अभिनवकाव्यं रचयितुं शक्यते।[2] महाभारतावलम्बने रचितं किरातार्जुनीयम् अथवा रामायणाश्रितम् उत्तररामचरितं नाटकमस्यां श्रेण्यामन्तर्भुक्तं भवति। तद्दृष्ट्या न्यायतीर्थस्य महाकाव्यमिदमभिनवं परिकरबन्धविशेषमिति। व्यासकृतस्य महाभारतस्य वनपर्वणः पञ्चदशाधिकत्रिंशदध्यायादारभ्य विराटपर्वणः विषयः एव पाण्डवविक्रममहाकाव्यस्य इतिवृत्तम्। अस्य महाकाव्यस्य प्रथमसर्गचतुष्टयस्य विषयाः एव महाभारतस्य विराटपर्वणः द्वादशाध्यायपर्यन्तं विस्तृताः। प्रबन्धेऽस्मिन् तादृशस्य महाकाव्यस्य प्रथमसर्गचतुष्टयस्य समीक्षात्मकं विश्लेषणं कर्तुं यतते।

पाण्डवविक्रममहाकाव्यस्य पूर्वकथा-

भारतवर्षस्य सभ्यतायाः, संस्कृतेः, इतिहासस्य, साहित्यस्य च अनन्यनिदर्शनमुपलभ्यते कृष्णद्वैपायनस्य व्यासदेवस्य महाभारते महाकाव्ये। यत्र भरतवंशीयानां महासंग्रामस्य वर्णनं वर्तते। महाभारतस्य सभापर्वकथानुसारं पाण्डवनाथो युधिष्ठिरः कपटपाशप्रभावेन निःस्वः दरिद्रश्चाभूत्। पाण्डवाः पणानुसारं द्वादशवर्षं यावत् वनवासं तदतिरिक्तम् एकवर्षमज्ञातवर्षार्थमरण्यं जग्मुः। ते प्रथमं काम्यकारण्ये ततः द्वैतवने एवं द्वादशवर्षमतिष्ठन्। पण्डुनन्दनाः भाग्यबलेन यायावरीयजीवनं नीत्वा अरण्ये आटन्। अस्मात् प्रारब्धा श्रीजीवस्य कविकल्पना, पाण्डवविक्रममहाकाव्यस्य परियोजना।

पाण्डवविक्रममहाकाव्यस्य प्रथमसर्गचतुष्टयस्य प्रतिपाद्यम्

प्रथमसर्गस्य विषयसारः

विमर्षनामके पाण्डवविक्रममहाकाव्यस्य प्रथमसर्गे दृश्यते यत् सर्वस्वान्तः युधिष्ठिरः अज्ञातवासार्थं गन्तव्यमिति विचिन्त्य सायंकालीनः भानुरिव अवसन्नः जातः। सहसा अस्य मनोगगने उद्भासिता अभूत् नवप्रावृडिव वितर्कधारा। नभमण्डले उदिततारागण इव सकलसुखस्य आशा क्षीणरूपेण जागरिता अभवत्। अज्ञातवासकाले यदि सोऽधमः दुर्योधनः तान् केनाऽपि प्रकारेण विदितुं समर्थः स्यात् तर्हि पणानुसारं पुनः द्वादशवर्षं वनवासं ततः पुनरपि एकवर्षम् अज्ञातवासे गन्तव्यम्। अतः व्याकुलतया मनसा स धर्मदेवमचिन्तयत् -

"हे तात! धर्म! प्रियसन्तते! त्वं प्रसीद मर्मच्छिददुःखतो नः।
संरक्षितुं देहि दयाम्बुवर्षम् विपन्मरौ दर्शय पारमार्गम्॥" (पा.वि.१/१५)

युधिष्ठिरः धर्मपितरं संबोध्य वदति यत् धर्मे स्थितेऽपि मम नाशस्य सेतुरूपं शत्रूणां पापाचारकार्यं यदि करोति तर्हि इहलोके धर्मसंस्थापनमिति या ते इच्छा अस्ति सा वृथा भविष्यति, ममागमनमत्र निष्फलं यास्यति।

---

[2] ३. "मूलैक्यं यत्र भवेत् परिकरबन्धस्तु दूरतोऽनेकः। तत्पुरप्रवेशप्रतिमं काव्यं सुकविभाव्यम्॥,काव्यमीमांसा. द्वादश अध्यायः पृ १३६।

जगति तलेऽस्मिन् अधर्मस्य प्रतिष्ठा यदि स्यात् तर्हि 'ध्वंसाय नूनं प्रसरेत् समस्तविश्वम्'। प्रज्ञामार्जनायां यदि स्यात् कपटपटुता तर्हि नृशंसता हि प्रशंसतां भजेत्। समाजे प्रसरिष्यति मात्स्यनीतिः। धर्मप्रतिष्ठाय आगतं माम् विपदि संस्थाप्य तव को लाभः? आकाशवचनैः धर्मस्तं "भो दुर्गां प्रपद्यस्व च दुर्गमार्गे"(१/२१) इत्यवदत्। चर्मचक्षुषा अज्ञेयमिदं धर्मवचनं निर्देशपरायणञ्चेति विचिन्त्य धर्मसुतः अनुजान् आहूय उवाच- भवतामनुरूपं मे दशा। यद्यूयं चिन्तयथ तदहमपि चिन्तयामि। दुर्बुद्ध्या पाशक्रीडया अस्माकमग्रगतिः स्थगिता। यूयं महद्दुःखमनुभूतवन्तः। यूयं मम वश्यत्वं स्वीकृत्य भाग्य-भोगरहिताः संजाताः। क्षमस्व मां व्यसनासक्तम्। पुनरज्ञातवासस्य चिन्ता मां व्याकुलीकरोति। इदानीं वदथ कतमव्रतेन पटान्तराच्छन्ननटायमानाः अरिजनानाम् अगोचरे वर्षमेकं जगत्यस्यां यापयामः? यतो हि –

"यशो न शोभा द्युतिरेव पुंसा कुवंशजत्वेऽपि भवत्यभिज्ञा।
प्रभातनूरप्यसिते निशीथे खद्योतमज्ञातम-भिव्यनक्ति"।(१/३४)

यशः पुरुषस्य शोभा न भवति द्युतिरेव पुरुषस्य कान्तिः। तमसारात्रौ प्रभाक्षीणत्वेऽपि खद्योतिका यथा प्रकाशयति, तथा कुवंशजत्वेऽपि अभिज्ञः भवितुं शक्यते पुरुषः। ऊर्णनाभसदृशः भीतोऽहं स्वकृतेन पणेन पाशेन। पुनः द्वादशसंवत्सरादि दण्डेन बद्धः न स्यां तदर्थं चिन्तितोऽहम्। अतः मुक्तेः उपायं ब्रूत। सर्वे भ्रातरः स्वाभिमतं प्रकटितवन्तः। अनुजेषु तृतीयपाण्डवः अर्जुनः अज्ञातवासस्य प्रथमदिनादेव नटवेशयोग्यं वेशं परिधाय वर्षभोग्यजीवनं (अज्ञातवासकालीनं जीवनं) देशान्तरे यापयामः। ज्येष्ठभ्राता कङ्कवेशं धृत्वा राज्यान्तरे सकलानां दृष्टिं विस्तारयतु। मध्यमपाण्डवः भीमः पाचकाभिनये समर्थः, स राजगृहं गत्वा वल्लभनाम्ना परिचितो भवतु। अहं बृहन्नलारूपं धृत्वा नृत्यादिलीलया राज्ञः प्रियं भवितुं प्रयत्नं करिष्ये। नकुलोऽश्वपालव्याजेन ग्रान्थिकनाम्ना तं राज्यं प्रविशतु। सहदेवस्तु अनुजोत्तमः गोपालवेशं धारयन् तन्तिपालनाम्ना वंशीकरहस्ते तत्रापि गच्छतु इत्युक्तवान्। तेषां पुरतः सहस्रकान्तिपुञ्जं धृत्वा साक्षात् याज्ञसेनी समागत्य "पतिसन्निधानं हि मे गतिः। क्षुधातुराय अमृतं समं मे पतिसङ्गो भवतु। भवद्वर्त्मनि वर्तताम् मे स्वार्थः"। भवतां पदाङ्कमनुसृत्य सैरन्ध्रीवेशं दधती तत्रैव स्थास्यामीति। अनल्पबोधाः पाण्डवाः मन्त्रणाविषये अचिन्तयन् यत्तेषामयं गुप्तवासः मत्स्याधीशस्य विराटपुर्यां भवत्विति महाकाव्यस्य प्रथमसर्गस्य विषयसारः।

द्वितीयसर्गस्य विषयसारः-

दुर्गमो मार्गोऽयं पारयितुं केवलं दुर्गतिनाशिनी दुर्गा एव समर्था इति विचिन्त्य पाण्डवशिरोमणिः दुर्गतिदूरीकरणाय नवमार्गलाभाय च जगदम्बिकां साश्रुनयनाभ्यां पूजयामास। हे मातः! तव उज्ज्वलाक्षिकटाक्षपातेनैव सर्वसिद्धिर्भवति संसारे। ब्रह्माण्डस्योत्पत्तिः, स्थितिः लयं च तव पलकपातमात्रेण सम्भवम्। त्वमीश्वरस्य (शिवस्य) शरीरस्यार्धभागं स्वीकृत्य विश्वजननीरूपेण वन्दिता। पुरन्दरादयः सर्वे देवाः त्वदिच्छया

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

कुर्वन्ति स्वकर्माणि। लीलाछलेन यमभिलषसि तम् ऋषिं, देवतां, ब्रह्मरूपं, विष्णुम् अथवा महेश्वरं करोषि। हे देवि! तव अनुकम्पा यस्मै अस्ति स संसारेऽस्मिन् पूजनीयो भवति। तव प्रभावेन सूर्य-चन्द्रौ भुवनेशपदं लभेते। भूर्भुवस्वरूपिणी त्वं हि जगति शान्तिस्थापने समर्थासि। अस्मिन् संसारे को जानाति ते रहस्यसीमाम्? हे त्रैलोक्यतारिणि! रक्षस्व तव पुत्रान् अस्मान्। एवं बहुप्रकारेण देवीस्तुतिं विधाय धर्मसुतः ध्यानरतोऽभूत्। तदानीं सहसा सः अपश्यत्- तस्य पुरतः अविर्भूता हरवधूः या मुरलिध्वनि-निसर्गमधुरवचसा उक्तवती- "का भीतिरस्ति तव धर्मपथस्थितस्य"? स्मरन्मात्रेण मां प्राप्स्यसि। मायामयी परस्य मायां जानात्येव। तस्याः प्रसादेन धन्यं मे जीवनम्। देवस्तावकः स युधिष्ठिरः सानन्दं नवीनमुत्साहचित्तेन तथा प्रवृत्तं यथा दिवसादौ व्यक्तिः भवति प्रवृत्ता। हर्षोल्लसितः युधिष्ठिरः बहुविधोपकरणोपहारै भीमादीनां भातृणां समीपं गत्वा सर्वस्याः परियोजनायाः रूपं तथा दत्तवान् यथा नेपथ्ये स्थित्वा नेपथ्यनाथः (सूत्रधरः) पात्रं ददाति। अतः परं कालज्ञः अर्जुनः कार्मुक-असि-भल्लादीन् शस्त्रान् रज्जुभिः अबध्नत्। दुःखेषु, दुःखमयावस्थायां ते (अज्ञातवासजनितं) यद्रूपम् अधारयन् तैः लज्जा-सनाथीकृत-सज्जतयापि हास्यश्रियं रोद्धुमसमर्थाः आसन्। अत्रैव पाण्डवविक्रमस्य गिरिजास्तुतिर्नाम द्वितीयसर्गः समाप्तिं गच्छति।

तृतीयसर्गस्य विषयसारः-

पाण्डवविक्रमस्य वनवर्णना नाम तृतीयसर्गः अतीव रमणीयः। प्रकृत्याः चारुवर्णनं कविना अत्र कृतम्। मन्त्रणानन्तरं भीमादयः पूजनीयाग्रजमग्रतः कृत्वा अज्ञातवासाय द्वैतवनाद् दूरदुर्गमवनान्तरं ययौ। तेषां गमनकाले वनभूमिः दृश्यकौतुकं रसरूपमुपहारं दत्तवती। देवकाननोपममरण्योद्यानमिदं पाण्डवानां समागमनेन अधिकरमणीयमभूत्। अरण्यस्य क्वापि सुशोभित आसीत् भीमसदृशः भीमदर्शनः प्लक्षवृक्षसमूहः। कुत्र च बहुवल्कलपिप्पलवृक्षः धर्मपुत्रानुरूपं स्वजटाभिः धर्मसूत्रं दधत् दण्डायमान इति अनुमीयते स्म। काननस्य एकदेशे अर्जुनवत् दण्डायमानाः शुक्लवर्णाः अर्जुनवृक्षाः। कुत्रचित् पुनः देवदारुवृक्षाः वनश्रियः वर्धयन्तः विराजिताः। अतिकोमलकान्तिभिः लतापुञ्जैः सुशोभितः वनदेशः। कुसुमगुच्छाः उज्ज्वलरूपं धृत्वा द्रौपद्याः केशपाशानुरूपं शोभन्ते धरापृष्ठे। अपूर्वा खलु अरण्यशोभा। काननप्रान्तभूमिः विस्तृतैः तृणैः सुशोभिता। राजपुत्रेभ्यः पूजनाशया अरण्यदेवतया स्वेच्छया पातितानि तृणासनानीत्यनुमीयते। कदम्ब-निम्ब-शाल्मली-विभीतकीत्यादीनि स्थलभेषजानि उपवनभ्रान्तिमुत्पादयन्ति। अरण्यस्य कस्मिन्प्रदेशे विराजमानाः सन्ति गगनचुम्बिवंशवृक्षाः। तान् दृष्ट्वा अनुमीयते यत् तृष्णातुराः पिशाचाः किमु जलकणालाभार्थं बाहुप्रसारितं कृत्वा सन्ति- "तृष्णातुरपिशाचबाहुवद्वारिविन्दुमनुसन्दधीत किम्"। यद्भवतु नाम प्रकृतेः अपूर्वा शोभा पाण्डवश्रमविनोदनार्थमलम्। तस्मिन् मनोरमे अरण्ये ते गुप्तवेशं नीतवन्तः। अनन्तरं काक-

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

कोकिल-मयूरसमूहान् जनाकीर्णसमीपवर्ति-ग्राम्यश्मशानवेदिना सह वृक्षान् विलोक्य संशयरहिता अभवन्। अर्जुनः शमीवृक्षमाश्रित्य सर्वम् आकल्य निजपृष्ठदेशात् अस्त्रं भूमौ स्थापितवान्। ततः युधिष्ठिरादय अज्ञातवासोपयुक्तस्थानं विचिन्त्य आत्मनः विदितनाम संगोप्य विराटनगरीं ययौ। ततः शंका-शंकितहृदये ते विराटराजप्रसादस्य द्वारदेशं प्रापुः।

चतुर्थसर्गस्य विषयसारः-

विराटराजभवनमासीत् राजन्यवर्गाणां किरीटकोटिभिः उद्भासितम्। तत्रत्यराजसभायां विराटाधिपः सुन्दरे महासने विराजमानः आसीत् यं परिवृत्ताः आसन् नक्षत्ररूपाः बहुरत्नसुसज्जिताः राजपुरुषाः। ब्राह्मणानाम् उदात्तवेदाक्षरस्तुतिभिः चतुर्दिशः प्रकम्पिता आसीत् सा सभा यत्र सदा प्रतिध्वनितः भवति विजयध्वनिः। यस्यां सभायां गीत-वाद्य-नृत्य-शास्त्रादिनिष्णाताः विद्वांसो विराजन्तेतराम्। विराटभवनं सुकण्ठस्वरैः, समस्यायाः परिपूर्तिभिः, नटीनां नूपुरध्वनिभिः रमणीयमासीत्। ईदृशीं सभां कदाचित् छद्मवेशं गृहीत्वा युधिष्ठिरः तत्रागत्य विराटाधीशं वाचनिकेन पदेन नमस्कृत्वा इदमवदत्- 'अहमस्मि कङ्कः'। 'सदैव सेवितुम्' भवतः आश्रये समागतः। मत्स्यनरेशः तस्य सम्भाषणचातुर्येण मुग्धः सन् तं पाण्डवानां मित्रमिति मत्वा काञ्चुकीयं यथोचितसन्मानपूर्वकं राजभवने रक्षणाय आदिदेश। एवं पूर्वपरिकल्पनानुसारम् अन्ये भीमादयः भ्रातरः छद्मनाम्ना विराटपुर्य्यां निवासंचक्रुः। भीमः पाचकबल्लभः, अर्जुनः नपुंसकः बृहन्नला, नकुलः अश्वपशुरक्षकः ग्रन्थिकः, नकुलः गोपालकः, पाञ्चाली प्रसाधिका सैरेन्ध्री चेति रूपं धृत्वा विराटभवनं मण्डितवन्तः। अयमेव प्रवेशाभिधः नाम चतुर्थसर्गस्य विषयसारः।

पाण्डवविक्रमस्य महाकाव्यत्वम्-

आलङ्कारिकः विश्वनाथकविराजः तदीये 'साहित्यदर्पणे' उक्तवान् यत् 'सर्गबन्धो महाकाव्यं' अर्थात् महाकाव्यं सर्गयुक्तं भवेत्। 'नातिस्वल्पाः नातिदीर्घाः सर्गाः अष्टाधिका इह' महाकाव्ये सर्गाः नातिस्वल्पाः नातिदीर्घाः वा भवेयुः। सर्गसंख्या अष्टाधिकाः स्युः। सर्वमिदं लक्षणं श्रीजीवन्यायतीर्थस्य पाण्डवविक्रममहाकाव्ये संगच्छते। अस्य महाकाव्यस्य सर्गाः एकपञ्चाशत् (तृतीयसर्गः) श्लोकादारभ्यः शताधिकैः (नवमसर्गः) श्लोकैः समृद्धाः। अतः काव्यमिदं नातिस्वल्पैः श्लोकैः न वा अधिकैः श्लोकैः समृद्धम्। महाकाव्यस्यापरमुपकरणं छन्दः। अस्मिन् महाकाव्ये श्रीवृद्ध्यर्थं सम-अर्धसमविषमच्छन्दसां सुचारुतया प्रयोगः कविना कृतः अस्ति। महाकाव्यस्य सर्गादौ प्रारब्धच्छन्दसः प्रयोगः सर्गान्ते न भविष्यतीति नियमः। अतः महाकाव्यस्यास्य प्रथमः सर्गः उपजातिच्छन्दसा प्रारब्धः एवं द्वितीयसर्गः वसन्ततिलकच्छन्दसा, तृतीयः रथोद्धताछन्दसा, चतुर्थः वंशस्थविलच्छन्दसा च प्रारब्धः। परन्तु सर्गस्यान्तिमश्लोकः शार्दूलविक्रीडितम् छन्दसा रचितः इति। विश्वनाथस्य मते "सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत्"। अश्वघोषस्य

बुद्धचरितकाव्यस्य संवेगोत्पत्तीति तृतीयसर्गान्ते स्त्रीविघातनेति चतुर्थसर्गस्य संकेतः लभ्यते अथवा कालिदासस्य रघुवंशस्य वशिष्टाश्रमगमनमिति प्रथमसर्गान्ते नन्दिनीसेवानामकस्य द्वितीयस्य संकेतः प्राप्यते तथैव अस्मिन् काव्ये वनवर्णनमिति तृतीयसर्गान्ते विराटपुरप्रवेशाभिध इति चतुर्थसर्गस्य सूचनं कविना कृतम्। कथानुरूपं महाकाव्यस्य सर्गस्य नाम भवेत्। तदनुसारं न्यायतीर्थमहाशयः प्रत्येकसर्गस्य नामकरणं करोति। तानि च विमर्षः (प्रथमः), गिरिजास्तुतिः (द्वितीयः), वनवर्णनं (तृतीयः), प्रवेशश्च (चतुर्थः)। महाकाव्यस्य विषयः महाभारतमाश्रित्य प्रणीतः। अस्य नायकः युधिष्ठिरः क्षत्रियवंशीयश्च। वीररसः अस्य अङ्गीरसः, शान्तस्तु अङ्गरस इति। “कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा। नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु” इति विश्वनाथस्य कथनानुसारं कवेः नामानुसारं, नायकनामानुसारं, विषयमाश्रित्य वा महाकाव्यस्य नाम कर्तव्यम्। पाण्डवविक्रमस्य नामकरणं विषयमाश्रित्य कविना कृतम्। महाकाव्ये प्रासङ्गिकतया सन्ध्या-सूर्य-चन्द्र-रात्रि-प्रदोषमृगया-वनोपवनादीनां वर्णना, दुर्जनस्य निन्दा, सज्जनस्य च प्रशंसा स्थास्यति इति आलङ्कारिकाणां नयः। पाण्डवविक्रमे कविना सर्वे विषयाः एते अनुसृताः। दुर्योधनस्य निन्दा, धौम्यादीनाम् ऋषीणां प्रशंसा महाकाव्ये दृश्यते। अस्य महाकाव्यस्य द्वितीय-तृतीयसर्गौ भिन्नरूपौ। अस्य द्वितीये देवस्तुतिः, तृतीये च अरण्यस्य वर्णनं कृत्वा कविना अभिनवत्वं प्रतिपादितम्। प्रयासोऽयं संस्कृतसाहित्येऽभिनवः।

महाभारतेन सह पाण्डवविक्रमस्य तुलना-

अस्मिन् महाकाव्ये महाभारतस्य वनपर्वणः पञ्चदशाधिकत्रिंशदध्यायादारभ्यः विराटपर्वणः द्वादशाध्यायस्य कथाभागाः न्यायतीर्थस्य विद्यावत्ताबाहुल्येन पाण्डवविक्रमे प्रकाशिताः। तत्र महाभारते वर्णितमस्ति यदज्ञातवासस्य प्राक्काले द्युतक्रीडाकालिकं पणं स्मृत्वा युधिष्ठिरः अज्ञातवासान्ते तस्य पुनः राज्यप्राप्तिर्भविष्यति न वेति विचिन्त्य मूर्च्छामाप्नोति। गुरुणा धौम्येन सह भीमादयः अनुजाः तं प्रबोधयन्ति स्म। युधिष्ठिरस्यावस्थां विलोक्य ते द्रौपद्या सह विमर्षं कुर्वन्ति। परन्तु विमर्षनामके प्रथमे सर्गे न्यायतीर्थः दर्शयति यत् द्वैतवनेऽज्ञातवासकाले आत्मपणं विचिन्त्य युधिष्ठिरः सायंकालीनसूर्य इव अवसन्नः भूत्वा धर्मदेवं पाण्डवानां दुर्दिने मार्गदर्शनाय प्रार्थितवान्। सहसा दुर्गममार्गातिक्रमणाय दुर्गां स्मरत्विति आकाशभाषणमश्रुणोत्। महाभारते तु विषयोऽयं नास्ति। विराटपर्वणः प्रथमाध्यायत्रयेषु मन्त्रणाकाले युधिष्ठिरादयः अज्ञातवासकालीनसमययापनार्थं विराटनगर्य्यां कः केन वेशेन गमिष्यतीति व्यासेन प्रदर्शितः। परन्तु पाण्डवविक्रमे अर्जुनः कस्य कीदृशं छद्मवेशः भविष्यतीति सूचयति। अत्र आशीर्वचनं विहाय महाभारतस्य धौम्यस्योपदेशस्याभावः परिलक्ष्यते।

महाभारतस्य विराटपर्वणः षष्ठाध्यायमाश्रित्य कविना द्वितीयसर्गस्य

परिकल्पना कृता। सर्गेऽस्मिन् दुर्गास्तुतिं युधिष्ठिरः पितुर्वचनं श्रुत्वा (पितुर्वचनसंस्मरणेन चित्तं भृङ्गायितं दशभुजाङ्घ्रियुगाम्बुजान्ते- पा.वि.२/२) करोति। महाभारते धर्मनन्दनः स्वयं मनसा देवीदुर्गां स्तौति। महाभारते चतुर्भुजायाः अष्टभुजायाश्च दुर्गायाः स्तुतिरस्ति। परन्तु पाण्डवविक्रमे कविः बङ्गदेशरीतिमनुसृत्य दशभुजां देवीं स्तौति। महाभारते व्यस्तचेतसः युधिष्ठिरस्य चित्तं स्वानुजैः उपदेशैः शान्तं भवति परन्तु पाण्डवविक्रमे देव्याः दुर्गायाः साक्षाद्वचनेन स्थिरचित्तो भवति प्रथमपाण्डवः। श्रीजीवन्यायतीर्थेन आलङ्कारिकाणां सिद्धान्तं नाङ्गीकृत्य नवीनपद्धत्या द्वितीयसर्गस्य तृतीयसर्गस्य च परिकल्पना विहिता। द्वितीयसर्गे दशभुजायाः वन्दना आधारग्रन्थानुरूपा अस्ति। तृतीये कवेः स्वकीयता परिलक्ष्यते। यत्र मातुः दुर्गायाः उपदेशानन्तरं मत्स्यदेशं प्रति गमनकाले पाण्डवाः एकमरण्यं पश्यन्ति। तमरण्यमतिक्रम्य एकस्मिन् श्मशानस्थिते शमीवृक्षे पाण्डवाः शस्त्राणि स्थापयित्वा विराटनगरीं प्रविविशुः। परन्तु मूलग्रन्थे भ्रातरः आत्मसु आलोच्य शत्राणि नीत्वा कालिन्दीमभितो ययुः। ततः ते केन प्रकारेण मत्स्यं प्राप्तवन्तः। यदुक्तं व्यासेन-

"उत्तरेण दशार्णांस्ते पाञ्चालान् दक्षिणेन च।
अन्तरेण यकृल्लोमान् शूरसेनांश्च पाण्डवाः।
लुब्धा ब्रुवाणा मत्स्यस्य विषयं प्राविशन् वनात्"
इति। (म.भा. विराट ५/३-४)

पाण्डवविक्रमे एवं भौगोलिकवर्णनं नावलोक्यते। अस्य महाकाव्यस्य चतुर्थसर्गो विराटपर्वणः सप्तमाध्यायादारभ्य द्वादशाध्यायपर्यन्तम्। विषयस्तु एक एव। उभयत्र पाण्डवाः पत्या सह क्रमेण विराटराजसभां प्रापुः।

कवेः वैदुष्यम्-

पाण्डवविक्रमे महाकवेः श्रीजीवन्यायतीर्थस्य सौन्दर्यबोधः, वर्णनानैपुण्यम्, लालित्यम्, शास्त्रीयविषये ज्ञानवैभवञ्च प्रत्यक्षरूपेण परोक्षरूपेण वा परिदृश्यते। कविना मानवजीवनस्य 'चक्रवत् परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च' इति नीतिवाक्यमुपस्थापितम्। प्रथमतः न्यायतीर्थेन मानवस्य दुःखतः सुखप्राप्तेरुपायाः उपदिष्टाः। ततः 'यतो धर्मस्ततो जयः' इत्युपदेशः अत्र प्रतिपाद्यते। आधुनिकयुगस्यायं कविः उपमालङ्कारप्रयोगे कालिदासोत्तरसूरीति निश्चयेन वक्तुं शक्यते। अस्मिन् काव्ये सर्वत्र उपमालङ्कारप्रयोगः दृश्यते तद्यथा- "विरेजिरे पञ्चघटा इवोच्चैर्वितानवेदीरचनाप्तशोभा" (१/२६) "अतो भवद्वर्त्मनि वर्त्ततां मे स्वार्थः स्मृतेः श्रौतमते यथैव" (१/५८), "पिप्पलः क्वचिदनल्पवल्कलो धर्मपुत्र इव धर्मसूत्रधृक्" (पा.वि३/७)। अस्यासीत् अलङ्कारप्रयोगे नैपुण्यम्। ऋताचट्टोपाध्यायमहाभागामते महाकविः काव्यस्यास्य अष्टादशसर्गे अलङ्कारप्रयोगं विश्वनाथमतमनुसृत्य कृतवान्। अत्र शब्दार्थालङ्कारप्रयोगे साहित्यदर्पणस्य क्रमः दृश्यते। साहित्यदर्पणस्य क्रममनुसृत्य एव अस्य सर्गस्य समुदाये ११२-श्लोकेषु द्विनवतिश्लोके अलङ्कारस्य प्रयोगं महाकविः कृतवान्। कवेः अलङ्कारविषये पाण्डित्यस्योदाहरणं -

"राजान्तः पुरराजिताजिरमिलद्राजीवदृग्-योषितां श्रोणीषूज्ज्वलवेणिवद्धमणीषु श्रोणी-लसद्दामसु। मल्लीमाल्यमूल्य-मण्डनमलं धम्मिल्लमूले दधूः। काश्चिद्वा कलमांकुरराणि चिकुरालङ्कारतां चक्रिरे"॥

पद्यमिदं यत्र एकस्य वृत्यनुप्रासालङ्कारस्य भेदः प्रदर्शितः[3]। रघुवंशे कालिदासः दिलीपस्य वर्णना शालवृक्षेण सह उपमिता। अरण्ये गमनकाले विभिन्नैः वृक्षैः सह पाण्डवानां तुलनया कविकालिदासं स्मारयति। वर्णनीयवस्तुना सह वृत्तचयनं कृत्वा छन्दोविषये आत्मनः पाण्डित्यं प्रदर्शितं, पाण्डवविक्रमे इन्द्रवज्राउपेन्द्रवज्रा-वंशस्थविलवसन्ततिलकादीनां बहुविश्रुतच्छन्दसां येन रूपेण प्रयोगं कृतवान् तथा स्वल्पव्यवहृतानां मत्तमयूरमृगेन्द्रमुख-कलहंसमञ्जुभाषिणीभुजङ्ग-प्रयातादीनां छन्दसाम्। पाण्डवविक्रमस्य दशमसर्गे अप्रचलितस्य कलहंसच्छन्दसः प्रयोगः कवेः पाण्डित्यस्य परिचायकः[4]। वेदादिशास्त्रेषु अस्यासीत् वैदुष्यम्। तस्य पाण्डित्यस्य निदर्शनरूपेण अस्माकं पुरतः अस्ति दुर्गास्तुतिमूलकः द्वितीयसर्गः। अस्मिन् सर्गे स वेदवेदान्तादीनां परोक्षप्रयोगं कृतवान्। तन्मते दुर्गा काली तामसी मायामयी। सा श्यामा शान्तरूपा च। सा प्रकृतिपुरुषरूपात्मिका। सा अविनश्वरी, शाश्वती। सा माया उपहितचैतन्यस्वरूपा- "त्वं निष्कलापि सकला शकलादतीता काले च सङ्कलयसि स्वकलांशलोकान्" (२/२६)। महाकवेः देवीस्तुतौ मार्कण्डेयपुराणस्य एकाशित्यादीनामध्यायानां प्रभावः परिलक्ष्यते। ऋग्वेदस्य देवीसूक्तस्य "यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्मणं तमृषिं तं सुमेधाम् (ऋ १०/१२५/५)' इति वचनं सुचारुतया उपन्यस्तं- 'लीलाच्छलात् कमपि वाञ्छसि वा विरिञ्चिं कर्तुं सुमेधसमृषिं कमपीयुदुग्रम्' (पा.वि.२ /८) इति रूपेण। तस्य पाण्डित्यस्योदाहरणं तृतीयसर्गः। महाभारतस्य "वसन्तो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः। विध्यन्तो मृगजातानि महेष्वासा महावलः" (विराट ५/२) इति सामान्यं विषयमुररीकृत्य पाण्डवविक्रमस्य तृतीयसर्गं व्यचरयत्। अनेन श्रीजीवस्यापूर्वकविकल्पनायाः शक्तिः अनुमातुं शक्यते। काव्यमाध्यमेन समाजं प्रति नीतिशिक्षां दातुं कविरासीत् सचेष्टः। तद्यथा "आपतद्व्यसनमोचनाय के पुरुषाः न दधते हि कौशलम्" (पा.वि. ३/४१) अथवा 'पतिर्गतिर्मे पतिसन्निधानं....., ...अतो भवद्वर्त्मनि वर्त्ततां मे" (पा.वि. १/५८)" इत्युपदेशवचनं जनकल्याणायोद्दिष्टम्। कदाचित् जनु ततमित्यादीनामप्रचलितशब्दानां प्रयोगः सर्गचतुष्टये दृश्यते। एवं पाण्डित्यस्य निदर्शनं काव्यस्य यत्र तत्र द्रष्टुं पारयामः। अत्र तु स्थालीपुलकन्यायेन द्वित्राणि उदाहरणानि निदर्शनरूपेण प्रदत्तानि। महाभारतस्य सर्वजनविदितं वृत्तान्तं न्यायतीर्थस्य लेखन्या नवीनं रूपं परिधाय सहृदयस्य हृदयं ह्लादीकरोति इति शम्।

[3] श्रीजीवन्यायतीर्थेर् सारस्वत साधना, पृ ६-७।

[4] तदेव (पृ.८

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

सहायकग्रन्थसूची-

- महाभारतम् –गीता प्रेस्, गोरखपुर- २०७०संवत्।
- वैदिक पाठसंकलनम्-दीधिति विश्वास, पश्चिमवङ्गराज्यपाठ्यपुस्तक पर्षद्, कोलकाता- २०१३।
- संस्कृतसाहित्येर इतिहास- धीरेन्द्रनाथ वन्द्योपाध्यायः, पश्चिमवङ्गराज्यपाठ्यपुस्तक पर्षद्,कोलकाता-
- साहित्यदर्पणः सं- शेषराजशर्मा रेग्मी, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी,वारणासी- २०११।
- छन्दोमञ्जरी- ब्रह्मानन्द त्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन,वाराणसी, १९७८।
- मार्कण्डेयपुराण-सं पञ्चानान तर्करत्न, नवभारत पाब्लिशार्स, कोलकाता-९।
- पण्डितश्रीजीवन्यायतीर्थेर सारस्वत साधना- ऋता चट्टोपाध्याय – संस्कृत पुस्तकभाण्डार, कोलकाता- ६,२००१।
- आधुनिकसंस्कृतकाव्यपरम्परा- केशवराव मुसल्गाँवकर- चौखम्बा विद्याभवन, वारणासी- २००१।
- 20th Century Sanskrit Literature- Rita Chattopadhyay, Sanskrit Sahitya Parisat, 2008।
- आधुनिक संस्कृतनाटक,रामजी उपाध्याय,चौखम्बा विद्याभवन ,वाराणसी।

ग्रन्थसहायकपत्रिका-

- अन्वीक्षा (vol.1.part.1, December 1966)-विभागीया शोधपत्रिका, संस्कृतविभागः,यादवपुरविश्वविद्यालयः।